

Marinko Tomasović

Stećci na Grebinama u Čeveljuši i kod crkve sv. Ivana u zapadnoj Plini

UDK: 904:726.82.033 (4975 Ploče) "13/14"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1. 9. 2008.

Prihvaćeno: 5. 9. 2008.

Marinko Tomasović

Gradski Muzej Makarska

HR, 21300 Makarska

Obala kralja Tomislava 17/1

marinko.tomasovic 1@ st.t-com.hr

| 167

U radu se kataloški popisuju te oblikovno i stilski razmatraju stećci u zapadnoj Plini, u neposrednom zaleđu Ploča, na Grebinama u Čeveljuši i kod crkve sv. Ivana na Zavali. Uočene su poveznice sa stećcima obje strane srednjeg i donjeg toka Neretve, kao i scenske te ikonografske značajke pojedinih užih područja. Upućuje se na prostor Ljubuškoga kao likovni krug u izvorištu motiva i stilske obrade dijela stećaka u zapadnoj Plini, kao i u gornjem Makarskom primorju. Ovim se je moguće zalagati i za postojanje iste radionice ili majstora koji je izrađivao stećke na području Ljubuškog, te obalnom dijelu iste, desne strane Neretve.

Ključne riječi: *stećci u Plini, stećci s obje strane Neretve, stećci-ploče /stećci-sanduci, prikaz kola, prikaz lova, križ listolikih završetaka hasti, antitetično postavljene ptice, motiv srcolikog štita, motiv polumjeseca i sunca*

STEĆCI NA GREBINAMA u obalnoj Čeveljuši i kod (samo 3 km sjevernije) crkve sv. Ivana na Zavali u zapadnoj Plini, danas posve raseljenom području u neposrednom zaleđu Ploča,¹ spomenom su dosta rano uvedeni u literaturu. Uredništvu *Starohrvatske prosvjete* dostavljeni su krajem 19. stoljeća sumarni topografski podaci o grobljima sa stećcima u širem zaleđu ovog obalnog dijela, odnosno desne strane Neretve.² Među njima bilo je upozorenja na "jedno 15" stećaka na Grebinama u Čeveljuši. Izvjestitelj ih opisuje kao "obične pločetine", što je i bilo razlogom da se nije potrudio osobno ih razgledati. Na istome mjestu javlja i o dvije "ploče" istočno i zapadno od crkve sv. Ivana na susjednoj Zavali. Ne iznenađuju takvi škrti navodi lokalnog dopisnika, iako ih je teško ne spraviti s objavama stećaka 1887. u susjednoj Bristi i Pasičini (Staševica) te neretvaskom Slivnu, don Petra Kaera,³ gdje su crteži i motivi sa stećaka iscrpno dani, načinom neobičajenim za to vrijeme. Aktivnosti A. Benca u obradi slivanjskih spomenika imale su i karakter revizijskih provjera,⁴ dok su za prostranu Plinu davno izneseni podaci lokalnog dopisnika o broju lokaliteta i stećaka još dugo ostali aktuelni. Kada su unutar kataloške natuknice Š. Bešlagića ponovo spomenuti - a učinjeno je to uz neprikladno određivanje teritorija Pline kao sela - tek su preneseni davni Radićevi podaci.⁵ Međutim, načinom njihova korištenja mogu se objasniti razlozi kasnijih nesporazuma. Naime, autor je nepotrebno objedinio oba lokaliteta, zbrajanjem stećaka svakako, a čini se i u prostornom pogledu. Uz to, nije naveo toponim Grebine u slučaju Čeveljuše. Bešlagiću ne treba odveć zamjeriti što im tako ne navodi točan broj, kao što nije upoznat s obradom i ukrašavanjem na stećcima. Možda bi se kao stvarni previd uzelo tek isključivo označavanje stećaka u Čeveljuši i na Zavali kao

"ploča", kakvo je nerazumjevanje, uostalom, i drugdje došlo do izražaja. No, kako su podaci nerijetko imali oslonac i u onima prethodnim iz literature, isto vrijedi i za izostanke većine lokaliteta i spomenika, uz manjkavo predočenje tipova gdje su se i viši sanduci uzeli kao ploče. Isto vrijedi i za letimični osvrt V. Vrčića, s razlikom što pojedine "ploče" uzima za deblje.⁶ Ipak, Vrčićev osvrt dovoljno je ukazao na dvojbenost ranijih podataka. Govori o 17 primjeraka, te upozorava na ukrašenost dvaju stećaka na Grebinama u Čeveljuši, prikazom štita na jednom i, doduše manjkavo, navodi simbol križa i figuru na drugom stećku. Približno točno govori i o ukrasu stećka na Zavali, kao i o njihovom broju kod crkve sv. Ivana (4 stećka). Unatoč tome, dogodili su se i veći nesporazumi prilikom skorašnje revizije spomenika. Na Zavali se je tražio veći broj spomenika od naznačenog u literaturi (Š. Bešlagić), a, štoviše, ni postojeće se nije pronašlo.⁷ Začuđuje što se u reviziji uopće ne spominju stećci na Čeveljuši kojima je Bešlagić i pribrojio one sa Zavale. Svakako, Sokol je zanemario polazišnu informaciju F. Radića o broju stećaka na Zavali i južnijim (i brojnijim) stećcima na Čeveljuši. Time se dobiva dojam kako ga je korištenje isključivo Bešlagićeva rada navelo da podrazumjeva oba lokaliteta kao jedan. Začudo, Sokolovo neuočavanje stećaka na Zavali nedavno se je uzelo kao činjenicu, štoviše, uz podržavanje iste zablude kako za crkvu sv. Ivana na Zavali pisci navode 17 stećaka.⁸ Na istome se mjestu, pak, stećci na Čeveljuši tek spominju, bez navođenja njihova broja, dok je položaj Krč netočno smješten na Zavalu.

Osim stećaka u Čeveljuši i na Zavali u zapadnoj Plini, još jedan položaj upućuje na srednjovjekovno pokopalište, premda se u prilog tome još uvijek moguće osloniti tek na toponim Grebine i rustični, neukrašeni kameni križ (sl. 1; vel.: 0,74 × 0,42 × 0,13 m) oko 500 m sjeveroistočno od zaselka Perka. Križ nema značajki kojim bi ga se moglo određenije datirati,⁹ ali postavljen je iznad škrape na kojoj se nazire tumuloidni obris, neposredno uz prostor stare pješačke staze, onedavno preslojen probojem šireg puta.

Konačno, nedavno je broj stećaka u Čeveljuši i na Zavali vjerno predočen, uz osnovne opisne podatke, u kataloškim natuknicama širega topografskog pregleda

1 Opis smještaja Pline don Radovana Jerkovića zaslužuje da se ovdje prenese: "Odlomak Pline smjestio se je u prostoru, koji sa istočne strane okružuje Rujnica i Desansko jezero; sa sjeverne strane Jezero (Vrgorsko-neretvansko) i brdo Rukavac, sa zapadne strane Baćinsko jezero, s koga ide mejaš istočnom stranom jezera Birine na Crnu Rijeku; a sa cijele južne strane neretvanska dolina sa Crnom Rijekom. Čitav odlomak je prevlaka između Jezera i neretvanske doline, a njegova zapadna granica je ujedno granica između neretvanskog i markarskog kotara. Odlomak je vrlo prostran i gorovit bez većih vrhunaca..." Vidović 2000, str. 405.

2 Radić 1896.

3 Kaer 1887.

4 Benac 1953, str. 60-64 s crtežima motiva groblja u Slivnu.

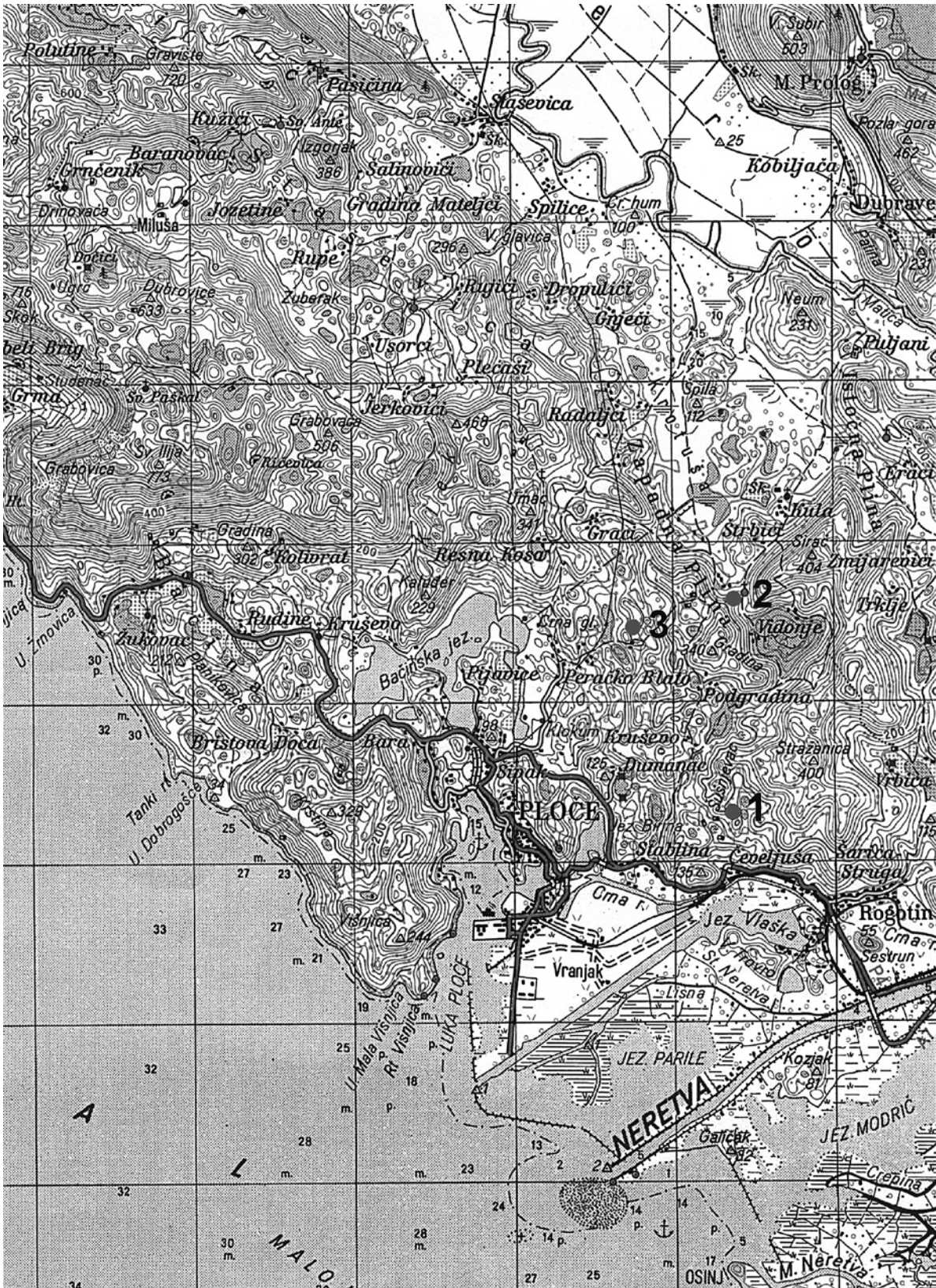
5 Bešlagić 1971, str. 86.

6 Vrčić 1974, str. 155.

7 Sokol 1980, str. 272.

8 Jurić 2003, str. 337, gdje se o ranijoj Sokolovoj reviziji govori gotovo apologetično!

9 U pogledu toponima uvršten je u kataloški popis kod: Tomasović, Perkić, Alduk 2008, str. 83.

Karta: Položaj Grebina u Čeveljuši (1), Sv. Ivan na Zavali (2) i Grebina u Perki u zapadnoj Plini (3).

Sl. 1. Kameni križ na Grebinama u Perki (foto: M. Tomasović)

Sl. 2. Položaj Grebina u Čeveljuši (oko 50 m sjevernije od dalekovoda) pogledom s ceste kod naselja uz more (foto: M. Tomasović)

da.¹⁰ Uz to, iznesena su i neka najosnovnija upozorenja u pogledu njihove likovnosti, motiva ili tipologije.¹¹

KATALOŠKI OPIS STEĆAKA NA GREBINAMA U ČEVELJUŠI

Stećci na Grebinama u Čeveljuši postavljeni su u kontekstu triju tumula na zaravni prijevoja prastare pješачke komunikacije koja vodi iznad obalnog naselja do udaljenije crkve sv. Ivana na Zavali (sl. 2).¹² Riječ je o teže preglednom i prohodnom terenu kamenjara s niskim raslinjem. Stećci se glavninom nalaze uz put (sl. 3-4), odakle se još uvijek gleda na more:

1. Na samom početku morske strane tjemena prijevoja nalazi se, na tumulu uz istočnu stranu puta, stećak-sanduk, vel. 1,49 m × 0,78 m × 0,32 m. Položen je prema sjeverozapadu. Sanduk ima hrapave plohe, ali je relativno pravilno izrađen. Na gornjoj plohi uparana su dva istokračna križa (vel.: do 0,14 × 0,15 m), te izdubljeno 6 kružnih rupica za svijeće ili blagoslovljenu vodu (promjera do 0,05 m).

Glavnina preostalih stećaka postavljena je u skupini nepunih 50 m sjeveroistočnije, uz jugozapadnu stranu velikog tumula istočno od puta, presječenog međom.

2. Stećak-sanduk, vel. 1,40 × 0,54 × 0,30 m, položen u smjeru istok-zapad. Relativno pravilno je izrađen, zaravnjenih i nezaglađenih ploha. Nije ukrašen. Ispod stećka raskopavao se je grob.

3. Stećak-sanduk, vel. 1,57 m × 0,70 m × 0,30 m, leži u smjeru istok-zapad jugozapadno uz prethodni. Relativno pravilno je izrađen, ali ima prirodne usjekotine. Nije ukrašen.

4. Stećak-sanduk, vel. 1,75 × 1,62 × 0,74 m / 1,78 × 1,71 × 0,62 m / 0,70 × 0,47 × 0,70 m / 0,70 × 0,60 × 0,60 m, leži preokrenut u smjeru istok-zapad jugozapadno od prethodnog. Pravilno je obrađen i zaglađenih stranica, ali i oštećen, tako da gornji dijelovi prikaza nisu dovoljno dobro vidljivi. Na današnjoj bočnoj sjevernoj stranici ima urezani, te u plitkom reljefu dorađen, prikaz kola ženskih i muških figura (vel. prikaza iznosi 1,61 m × 0,40 m). Na lijevom kraju kola nalazi se konjanik s naznakom zadjevenog mača o pasu. Žene su stilizirano naznačene jednodjelnim haljinama u položaju *en face*, a muškarci u poluokretu, s u pasu stegnutom odjećom s prorezom. Jednom muškarcu sačuvana je šljata kapa. Nasuprotna ploha sadrži prizor lova na jelena (vel. prikaza iznosi 0,92 × 0,46 m). Konjanik ima naznačenu liniju koplja, ali kojega ne pridržava rukama. Na glavi se nazire kaciga, a o pasu mu visi mač ili duži bodež. Jelenu su

10 Tomasović 2008 a, str. 124, 126, 127.

11 Tomasović 2008 a, str. 126-127.

12 Prostor uz pješачku komunikaciju od obalnog naselja Čeveljuša uz more, nekoliko kilometara istočnije od Ploča, do crkve sv. Ivana na Zavali u unutrašnjosti zapadne Pline, autor ovog rada rekognoscirao je 22. siječnja 2005. Reambulaciju lokaliteta sa stećcima izvršio je 24. siječnja 2008., kojom prilikom su stećci i dokumentirani. Današnja Čeveljuša uz Jadransku cestu nastala je doseljenjem stanovništva iz starijeg naselja, smještenog neposredno iza groblja sa stećcima, u razdoblju između dva svjetska rata. Put od Grebina prema zaleđu prohodan je u dužini od oko 1,5 km. Manja je dionica puta potom posve nevidljiva, zapuštena i zarasla u vegetaciju približno sve do raskopanog tumula (promjera oko 3 m) s prapovijesnim grobom u središtu (postavljenim uz njegovu trasu?). Nepunih 50 m dalje gleda se zaselak Nikolići, odnosno nakon tristotinjak metara silazi se na komunikaciju koja od obalne Stabline, danas rubnog dijela Ploča, vodi do matičnog naselja s crkvom sv. Ivana na Zavali. Ovaj pješачki put, 90-ih godina minolog stoljeća markiran postajama Križnog puta od crkve do naselja uz more, nekoć je predstavljao glavnu prometnicu od mora u unutrašnjost Pline, te se u silasku kod crkve sv. Ivana na Zavali račvao dalje prema unutrašnjosti.

Sl. 3. Stećci na Grebinama u Čeveljuši (foto: M. Tomasović)

Sl. 4. Stećci na Grebinama u Čeveljuši (foto: M. Tomasović)

naznačeni rogovi, sa stražnjim nogama u neprirodnom položaju, kao i kod konja. I na ovom prikazu radi se o plitkoreljefnom prikazu, odnosno doradi reljefa nakon urezivanja. Zapadnu čeonu stranicu zauzima križ listolikih završetaka vodoravne haste i pravokutnog udubljenja na donjoj, u obliku "kule" (vel. $0,62 \times 0,55$ m). Na vodoravnoj hasti nalaze se dvije ptice, simetrično postavljene jedna prema drugoj. Nasuprotna uža stranica nije ukrašena, ali je na njoj relativno dobro vidljiv obrub kosih ureza, odnosno tordiranog užeta (širine $0,06$ m), djelomično vidljiv i na strani sa scenom lova. Za sada je nemoguće reći je li gornja ploha ukrašena.

5. Stećak-sanduk, vel. $1,46 \times 0,73 \times 0,33$ m, leži u smjeru istok-zapad jugoistočno od prethodnog. Dobro je izrađen, zaglađenije gornje plohe u odnosu na kat. br. 2-3., ali s više oštećenja. Nije ukrašen.

6. Stećak-ploča (postolje prethodnog stećka?), vel. $1 \times 0,62 \times 0,20$ m, nalazi se ispod zapadne strane prethodnog stećka. Grube je izrade. Nije ukrašen.

7. Amorfni blok, vel. $1,50 \times 1,10 \times 0,16$ m, nalazi se jugozapadno od prethodnog. Nije ukrašen.

8. Djelomično zatrpan amorfni blok, vel. $0,60 \times 0,33 \times 0,23$ m, jugozapadno od prethodnog. Nije ukrašen.

9. Stećak-sanduk, vel. $1,45 \times 0,73 \times 0,60$ m, položen u smjeru istok-zapad jugozapadno od prethodnog. Relativno je dobro izrađen, ali na istočnoj strani gornje plohe ima veće oštećenje. Nije ukrašen.

10. Stećak-sanduk, vel. $1,43 \times 0,63 \times 0,40$ m, položen u smjeru istok-zapad jugozapadno od prethodnog. Vrlo dobre je izrade i zaglađenih ploha. Na gornjoj plohi sanduka nalazi se reljefni sroliki štit (vel. $0,43 \times 0,39$ m; visina reljefa iznosi 2 cm).

11. Stećak-sanduk, vel. $1,63 \times 0,61 \times 0,30$ m, leži prevallen u smjeru istok-zapad zapadno od prethodnog. Relativno je dobre izrade, ali hrapavih ploha i oštećen po rubovima. Nije ukrašen.

12. Stećak-sanduk, vel. $1,74 \times 0,73 \times 0,35$ m, leži pomaknut uz put, u smjeru istok-zapad zapadnije od prethodnog. Dobro je izrađen i zaglađenih ploha. Vidljive su poklopnice groba ispod stećka. Nije ukrašen.

13. Stećak-sanduk, vel. $1,60 \times 0,66 \times 0,57$ m, položen uz put, u smjeru istok-zapad zapadnije od sanduka br. 9. Dobro je izrađen i zaglađenih ploha. Nije ukrašen.

14. Stećak-sanduk, $1,80 \times 0,85 \times 0,44$ m, položen u smjeru istok-zapad jugozapadno od sanduka br. 4. Vrlo dobre je izrade i zaglađenih ploha, ali je napukao po uzdužnoj osi. Nije ukrašen.

15. Stećak-sanduk, $1,48 \times 0,77 \times 0,34$ m, položen uz put, u smjeru istok-zapad zapadno od prethodnog sanduka. Grublje je izrade. Nije ukrašen.

16. Stećak-sanduk, $1,50 \times 0,85 \times 0,40$ m, položen u smjeru istok-zapad, 5 m jugoistočno od sanduka br. 10. Dobre je izrade i glatkih ploha, ali s oštećenjima. Nije ukrašen.

17. Stećak-sanduk, $1,04 \times 0,70 \times 0,25$ m, položen je u smjeru sjever-jug, 3 m jugoistočno od prethodnog sanduka. Dobre je izrade, ali s oštećenjima na gornjoj plohi. Nije ukrašen.

18. Stećak-sanduk, $1,43 \times 0,70 \times 0,31$ m, položen uz put, u smjeru istok-zapad, oko 10 m sjevernije od stećka br. 2. Lošije je izrade, hrapavih ploha. Nije ukrašen.

19. Stećak-sanduk, $1,60 \times 0,67 \times 0,32$, položen je u smjeru istok-zapad uz zapadnu stranu puta, 5 m zapadnije od stećka

Sl. 5. Stećak-sanduk (kat. br. 4) sjeverno od ulaza u groblje kod crkve sv. Ivana na Zavali (foto: M. Tomasović)

Sl. 6. Stećci (kat. br. 2-3) uzidani u zapadni zid groblja kod crkve sv. Ivana na Zavali (foto: M. Tomasović)

br. 12. Loše je izrade, hrapav i s oštećenjima. Nije ukrašen.

3. Stećak(?) - sanduk (?), vel. $1,02 \times 0,40$ m, još je rustičniji blok, uzidan desno od prethodnog. Nije ukrašen.

172 |

20. Stećak-sanduk, $1,40 \times 0,61 \times 0,70$ m, položen je u smjeru istok-zapad, samo 1,5 m zapadnije od prethodnog stećka. Relativno je grublje izrade, hrapavih ploha.

Nije ukrašen.

4. Stećak - sanduk, vel. $1,68 \times 0,92 \times 0,62$ m, položen je uz cestu u smjeru istok-zapad, oko 20 m sjeverno od ulaza u groblje. Relativno dobre je izrade, ali napukao po sredini. Nije ukrašen. Na gornjoj plohi ima izdubljenu kružnu rupicu 4. Stećak-sanduk, vel. $1,68 \times 0,92 \times 0,62$ m, položen je uz cestu u smjeru istok-zapad, oko 20 m sjeverno od ulaza u groblje. Relativno dobre je izrade, ali napukao po sredini. Nije ukrašen. Na gornjoj plohi ima izdubljenu kružnu rupicu za svijeću ili blagoslovljenu vodu (promjera 0,03 m).

21. Stećak-sanduk, $1,62 \times 0,80 \times 0,32$ m, položen je u smjeru istok-zapad, 3 m južnije od prethodnog stećka. Dobre je izrade, ravnih, ali nezaglađenih ploha. Nije ukrašen.

22. Amorfni blok, čini se nedovršenog sanduka, nalazi se na prostoru devestiranog tumula istočno od puta, desetak metara južnije od skupine stećaka. Na istočnome rubu tumula postavljen je grobni učelak, grubi izduženi kvadar visine oko 0,40 m.

5. Stećak-sanduk / deblja ploča, vel. $1,95 \times 1,26 \times 0,40$ m, položen je paralelno uz cestu, u smjeru sjeveroistok-jugozapad, oko 50 m jugozapadno od groblja. Dobre je izrade i zaravnat, iako nije zaglađene plohe. Gornja ploha je ukrašena motivom reljefnog polumjeseca (vel. $0,26 \times 0,06$ m) i sunca (promjera 0,12 m) u uglu plohe. Visina reljefa iznosi oko 0,01 m. Pored njih je, kao i na suprotnoj polovini plohe, uparano sveukupno 6 jednostavih križeva u dva osnovna oblika, grčki i latinski (vel. do $0,18 \times 0,18$ m). Pored južnog para križeva izdubljene su 2 kružne rupice za svijeće ili blagoslovljenu vodu (promjera 0,02-0,03 m).

23. Amorfni blok, izgleda sanduka zaobljene plohe, nalazi se na prostoru devestiranog tumula istočnije od prethodnog.

KATALOŠKI OPIS STEĆAKA KOD CRKVE SV. IVANA NA ZAVALI

Kod crkve sv. Ivana na Zavali nalazi se 5 stećaka (sl. 5-7). S izuzetkom, možda, onog u crkvi i neznatno dislociranog (?) kod sjevernog ulaza u groblje, stećci ne ukazuju na svoj prvotni raspored, odnosno prostorni kontekst sa suvremenim grobljem kod crkve.

OBLICI I VRSNOĆA IZRADE

1. Stećak-sanduk (?), vel. $1,53 \times 0,94 \times$ mjerljive debljine 0,17 m, položen u smjeru istok-zapad. Služi kao stuba oltara u crkvi sv. Ivana. Dobre je izrade. Nije ukrašen.

Katalogiziran 23 stećak na Grebinama u Čeveljuši približno je točan Vrčićevom navodu o 17 primjeraka. Uzme li se, pak, u obzir kako su ovdje blokovi (kat. br. 6-8, 22-23) svrstani kao nadgrobnjaci u pogledu konteksta njihove pojave na groblju sa stećcima, a ne izgledom, koji amorfnošću odudara od preostalih primjeraka, tada se može reći kako je prethodno pobrojavanje bilo gotovo točno. Netočno determiniranje stećaka-sanduka u Čeveljuši kao ploča ne zahtijeva

2. Stećak - sanduk (?), vel. $1,25 \times 0,53$ m, uzidan je u vanjsko lice zapadnog ogradnog zida groblja. Grublje je izrade. Nije ukrašen.

posebnog obrazloženja jer je na poistovjećivanje dva-ju tipova već bilo upozorenja upravo za ovaj prostor.¹³ Pa ipak, ukoliko se u početnom zanimanju u XIX. st. za ovu vrstu srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika takva distinkcija i nije mogla uvijek očekivati, izostala je u vrijeme kada se je podrazumijevala. Samo Bešlagićevo određivanje sanduka kao ploča na ovom lokalitetu ima oslonac u staroj literaturi koju je isključivo koristio za natuknicu u svom topografskom pregledu. Naprotiv, bilo je očekivano kako će se u pregledima regionalne topografije – ma kako god ova bila više ili manje usputnom sastavnicom općepovijesnih i kulturnih prikaza jednog prostora – iznijeti vjerodostojniji podaci. U slučaju Grebina u Čeveljuši vrijedi kao i za preostale stećke dosta širokog prostora desne strane Neretve topografski predočenih u pregledima V. Vrčića, gdje se i viši sanduci određuju kao ploče. Stoga je sustavnija objava pojedinih lokaliteta sa stećcima bila imperativom, a početna saznanja već su korjenito izmijenila odranije predočenu sliku stanja.

Na Grebinama u Čeveljuši evidentirani su gotovo isključivo stećci-sanduci.¹⁴ Iznimka je kat. br. 6, ukoliko se ne bi radilo o postolju pomaknutog stećka, odnosno kat. br. 7-8 kao amorfnih, nedoradenih pločasti blokovi. Polovina stećaka otpada na niže tipove sanduka (kat. br. 1-3, 5, 11-12, 15, 17-19, 21) predloži li se za takvu klasifikaciju visina bloka oko 0,30 - 0,40 m. Srednje visoki sanduci zastupljeni su (kat. br. 9-10, 13-14, 16) debljinom od 0,40 do 0,60 m. Viši sanduci (kat. br. 4, 20) imaju visinu od oko 0,70 m. Svakako, ovakva podjela je prijedlog u pogledu stanja na lokalitetu, premda u okvirima uvriježene klasifikacije koja najbrojnije sanduke, debljine 0,30-0,80, uzima “običnim”, a iznad 0,80 m visokim.¹⁵ Stoga bi se i dva viša sanduka s Grebina u Čeveljuši mogli uzeti visoki, na-

ročito u pogledu njihova izdvajanja od preostalih, više ili manje nižih primjeraka s lokaliteta, bez obzira na to o tome što im “nedostaje” 0,10 m. U sličnim okvirima načinjena je i klasifikacija stećaka u Borovcima, u neposrednom zaleđu Pline, gdje je sveukupna slika spomenika rezultirala pribrajanju i nešto nižih primjeraka visokim sanducima.¹⁶ I inače, u prostranoj Plini i Staševici, kao i susjednom makarsko-vrgoračkom području, viši i visoki sanduci su izuzetni. Na lokalitetu Ograde u Eracima u istočnoj Plini pojedini primjerci visine su do 0,67 m,¹⁷ kao i onaj najviši na Zanogi u Borovcima. Na Grebinama u Crnoči,¹⁸ nekoliko kilometara sjevernijoj Staševici, sanduci ne prelaze visinu od 0,48 m, koliko je i visina dvaju sanduka na Vrutku u Kozici, na zapadu Vrgorske krajine.¹⁹ U susjednom Makarskom primorju sanduci su najviši (i češći kao tipovi nadgrobnjaka) upravo u njegovu gornjem dijelu. S uništenoga groblja sa stećcima na Sladincu u Baćini, nekoć i najvećeg na ovom dijelu obale te prostorno najbližem Čeveljuši, sačuvan je sanduk visine jednog metra, s reljefnim križem na čeonj strani.²⁰ Na Kostanića grobu u sjeverozapadnijem Drveniku nalazi se sanduk visine 1,42 m,²¹ premda je uskoćom oblika tipološki gotovo posve izuzetan za šire područje. I u zidovima crkve na seoskom groblju uzidano je nekoliko sanduka koji debljinom (0,46 m; 0,56 m; 0,60 m) reflektiraju na nešto više tipove sanduka,²² svakako u odmaku od granice sa stećcima-pločama.

Dakako, istim okvirima valja sagledati i stećke kod crkve sv. Ivana na Zavali, odnosno dva primjerka sanduka mjerljive debljine. Onaj sjeverno od groblja (kat. br. 4) može se promotriti kao visoki sanduk (visina 0,62 m). Tome u prilog naročito govore njegovi preostali omjeri, dakle relativno manja dužina i širina. Takvim je značajkama kudikamo izraženija visina oblika u odnosu na ukrašeni sanduk jugozapadno od groblja (kat. br. 5). Ovom je visina manja, a uz to osjetno izraženija dužina i širina (1,95 m × 1,26 m × 0,40 m), te se u cjelokupnim omjerima treba sagledati kao dosta nizak sanduk ili, čak, debela ploča.

U pogledu kvalitete stećaka na Grebinama u Čeveljuši može se iznijeti opća ocjena o solidnoj izradi, gdje broj dobro ili bolje izrađenih stećaka (kat. br. 1-5;

13 Tomasović 2001, str. 38; Tomasović 2007, str. 10.

14 Ne bi trebalo postavljati drukčije okvire u razvrstavanju, odnosno razlikovanju stećaka-ploča od sanduka, od onih koje je zacrtala podjela Š. Bešlagića, a koja je osim debljine obuhvatila i omjere spomenika: Bešlagić 1982, 80-88. Približna granica od 0,30 m bila je ona mjera koja je i drugdje razlučivala stećke-ploče od sanduka, uvažavajući preostale mjere i osobne dojmove. Za susjedno područje primjer takve razdiobe vidi u: Tomasović 2007, str. 80-81, 93, gdje se kod stećaka iz Gornjih Brela (Grebina, kat. br. 1,3) i u Tučepima (Groblje kod Gospine crkve, kat. br. 5) za iste primjere podjednako dopušta mogućnost kako se radi o sanducima, ali i pločama, premda se barata različitim debljinama, od 0,23 m do 0,35. Dakako, podrazumijevaju se različite dužine i širine blokova.

15 Bešlagić 1982, str. 84.

16 Tomasović 2001, str. 42.

17 Tomasović 2008 b.

18 Tomasović, Perkić, Alduk 2008, str. 83

19 Tomasović, Perkić, Alduk 2008, str. 93

20 Tomasović 2007, str. 109.

21 Tomasović 2007, str. 101.

22 Tomasović 2007, str. 99-101.

Sl. 7. Stećak-sanduk (kat. br. 5) jugozapadno od groblja kod crkve sv. Ivana na Zavali (foto: M. Tomasović)

Sl. 8. Prikaz kola na stećku-sanduku (kat. br. 4) na Grebinama u Čeveljuši (foto: M. Tomasović)

Sl. 9. Crtež kola na stećku-sanduku (kat. br. 4) na Grebinama u Čeveljuši (Crtež: G. Novović)

9-14; 16-17; 21) nadmašuje one lošije (kat. br. 15; 18-20) ili amorfno izgleda (kat. br. 6-8; 22-23). Ipak, u prosjeku dobra kvaliteta izrade nešto rjeđe se je iskazala u primjercima dotjeranije izvedbe, u pravilnijem oblikovanju bloka i njegovoj zaglađenosti (kat. br. 10; 12-14; 16). Među takvim sanducima je i onaj s reljefnim prikazom štita, a čini se i blizak, u pogledu dotjeranije izrade, oštećeni sanduk s figurativnim i simboličkim prikazima (kat. br. 4).

U pogledu kvalitete izrade stećaka na Zavali do-

pušteno je, unatoč činjenice malog broja primjeraka, iznijeti okvirno sličnu ocjenu. I ovdje je ukrašeni sanduk (kat. br. 5) bolje izrađen, ali ipak ne toliko bolje u odnosu na primjerak u crkvi (kat. br. 1) i sjeverno od groblja (kat. br. 4). Dva bloka uzidana u zid groblja (kat. br. 2-3) grublje su izrade.

UKRAŠAVANJE I PODRUČNE ANALOGIJE U ODABIRU MOTIVA SAGLEDANE KROZ PITANJE KULTURNE PRIPADNOSTI

Bogato ukrašen, simboličkim i figurativno-kompozicijskim prikazima, stećak-sanduk kat. br. 4 s Grebinama u Čeveljuši, nudi najviše naznaka za sagledavanje stilskog podrijetla motiva na njemu, time i sugestije o pripadnosti radioničkom krugu. Prikaz kola ženskih i muških figura na današnjoj sjevernoj stranici dan je načinom čije su najbrojnije podudarnosti ovog motiva na stećcima Popova polja u Hercegovini (sl. 8-9).²³ Među njima, naročito se na sanduku iz Koteza nalaze bitne značajke prikaza iz Čeveljuše.²⁴ Ruke plesača mješovitog kola uzdignute su u razini ramena, muškarcu su prikazani u izraženijim pokretima, dok su im na glavama šiljate kape. Žene su prikazane bez nogu, u *en face* položaju, a njihove stilizirane jednodijelne haljine imaju identični kosi završetak. Također, o čemu će još biti riječi, iznad polja s plesачima prikazane su i ptice, načinom koji je istovjetan onome na sanduku u Čeveljuši, a ponovljen je i uzorak tordiranog užeta. Podjednako je izražena i pokretljivost plesača na oba spomenika, kao osobitost istog prikaza plesa koji na drugim stećcima Popova polja ima veću razigranost likova.²⁵ Svakako, figure povezuje i njihova umanjenost, neovisno je li dana unutar okvira jednog od horizontalnih polja, kao na stećcima Popova polja, ili je dana istim načinom "vrpce", ali bez faktučne horizontalne podjele, kao na sanduku u Čeveljuši.²⁶ Umanjenost ljudskih figura u prikazima kola sugerirala se je kao osobitost spomenika lijeve strane Neretve.²⁷ Ona je

23 Inače, crteže s motiva kola vidi: Wenzel 1965, T. XCIII-XCVI.

24 Bešlagić 1966, str. 20, sl. 6.

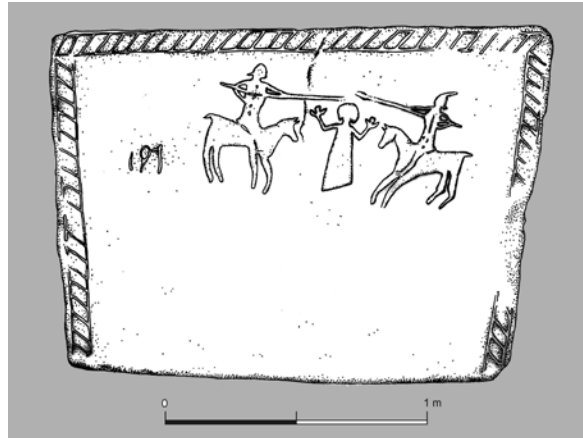
25 Bešlagić 1966, sl. 61, 65, 96-96a. Za istočnije susjedno područje vidi: Sparavalo 1979, sl. 10, 37.

26 Neka se ovdje dometnu i isitnjene figure na prikazu kola, odvojenog muškog i ženskog, s nestalog stećka sa Slatinca u Baćini, poznatog iz crteža iz sredine XIX. st. Kadčić, Peko 1963, T. I, 3-4, premda je nužan oprez u pogledu potpune vjernosti crteža.

27 Miletić 1982, str. 150. Primjere vidi i u: Benac 1953, T.

predočiva i usporedbom s prikazima istog motiva kola na sjeverozapadnom uzorju, konkretno sa stećka na Zakuću (danas u Makarskoj).²⁸ Usporedba prikaza sa stećka u Čeveljuši i Zakuća ponajbolje govori kako i figure podjednake veličine, uz omjere ploha, svojom impostacijom odlučuju o pokretljivosti prikaza. Konstatirana statičnost figura, kao i kompozicije figura samog plesa sa sljemenjaka sa Zakuća,²⁹ u suprotnosti je sa živošću prikaza u Čeveljuši i s hercegovačkih stećaka. Slično bi se moglo reći i kod usporedbe s pojedinim prikazima plesa, dosta statičnog i kompozicijski monotonog, sa stećaka iz okolice Ljubuškog.³⁰ Međutim, s ljubušskog područja, s groblja Borje u Klobuku, potječe najpotpunija analogija za prikaze sa sanduka u Čeveljuši.³¹ Osim podudarnosti u stilskom i kompozicijskom izgledu, glavninom svojstvenih i prikazima s Popova, ovdje je prikaz srodan i u nekoliko momenta koje ne nalazimo na stećcima istočnijeg područja. Kao prvo, muške figure su nešto veće ili, točnije, žene "više" u prostoru upravo zbog izostanka naznake nogu. Drugo, identična je naznaka u detaljiziranju odjeće muškaraca, odnosno proreza na njoj. Manje je bitno što na prikazu izostaje konjanik koji rubi kolo, što povezuje sanduk iz Čeveljuše s prikazom iz Zaplanika.³² Kudikamo je važnije što nacrt dvaju konja odudara od primjera s Popova. Dok su linije konja na obje kompozicijske strane sanduka u Čeveljuši izvedene u oštrijim lomovima, prikazi s Popova, i inače, imaju finija zaobljenja.³³ Stoga se kudikamo više podudaraju s prikazima konja sa sanduka kod Klobuka, naročito u istom nacrtu postave nogu. Uz to, nije teško prepoznati potpunost analogije borbe konjanika s ovog stećka s onim na Kostanića grobu u Drveniku (sl. 10), u gornjem Makarskom primorju, nedalekom obalnom susjedstvu Čeveljuše.³⁴ Doda li se tome tipološka srodnost visokoga i uskog drveniškog sanduka s ljubuškim primjerom, identičnost naracije borbe, stilski izraz u nacrtu figura te obrub tordiranog užeta, može se zaključiti kako je drvenički primjer potekao iz istog umjetničkog i radioničkog kruga. Svakako, tvrdnju potvrđuju i ostali primjerci rijetkih stećaka iz obalnog

Sl. 10. Crtež prikaza borbe konjanika na stećku-sanduku na Kostanića grobu u Drveniku (prema Tomasović 2007)

susjedstva Drvenika i neposrednog zaleđa.³⁵ Navedene stilske osobitosti prepoznaju se i u narativnim prikazima sanduka u Čeveljuši, kao i obrub tordiranog užeta. Dakako, iste primjedbe vrijede i za nasuprotni prikaz lova na jelena, gdje su životinje prikazane na identičan način (sl. 11). Može se tek primijetiti kako je prikaz u Čeveljuši postavljen bliže gornjem rubu plohe, paralelno s linijom obruba, što je naglašeno linijom koplja konjanika, načinom poznatim s istog prikaza jednoga drugog sanduka kod Ljubuškog.³⁶

Za determiniranje stilskega i kulturnoga kruga prikaza sa sanduka u Čeveljuši prvorazredno značenje ima križ na zapadnoj čeonj strani (sl. 12-13). Njegov prikaz, listolikih završetaka vodoravne haste i pravokutnog udubljenja na donjoj, u obliku "kule", kao i postave dviju simetričnih ptica na vodoravnoj hasti, jedinstveno je likovno rješenje ovog ikonografskog motiva. Motiv nije nepoznat na stećcima istočne strane Neretve, iako je relativno rijedak i ostvaren je na križevima drukčijeg izgleda,³⁷ kao i na prikazu konfrontiranih ptica uz Krista sa stećka iz okolice Mostara.³⁸ Među njima naročiti bi značaj, zbog prostorne blizine, imao dvostruki prikaz motiva para ptica na križu kružnih završetaka haste, na jednom sanduku s Hutova,³⁹ samo tridesetak km istočnije od Čeveljuše. Okvirno identična zamisao postave ptica nešto češće je ostvarena u na-

III, 2; T. IV, 2; T. V, 2; T. VII, 1.

28 Tomasović 2007, T. VII, 1; 2007 c, sl. 1-2.

29 Tomasović 2007, str. 74-75.

30 Vego 1954, T. XVIII, sl. 35; T. XX, sl. 39; T. XXIX, 58; T. XXXI, sl. 61.

31 Vego 1954, T. XXXIX, 77-78.

32 Bešlagić 1966, sl. 65.

33 Bešlagić 1966, sl. 37, 67, 73, 93-94, 97, 115.

34 Tomasović 2007, str. 75, T. XV, gdje je naglašena rečena sličnost.

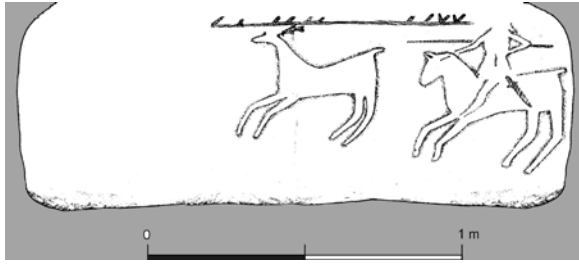
35 Npr. sanduk u Bastu, kao i brojni stećci u zaleđu na ovom dijelu obale. Upozorenja na oblikovne i ukrasne analogije uskoro će se davati u sklopu objave lokaliteta i spomenika.

36 Vego 1954, T. XXX, 59.

37 Bešlagić 1960, str. 106, sl. 11; Wenzel 1965, T. LXVI, 13-15; T. LXVII, 1.

38 Wenzel 1965, T. LXVII, 5.

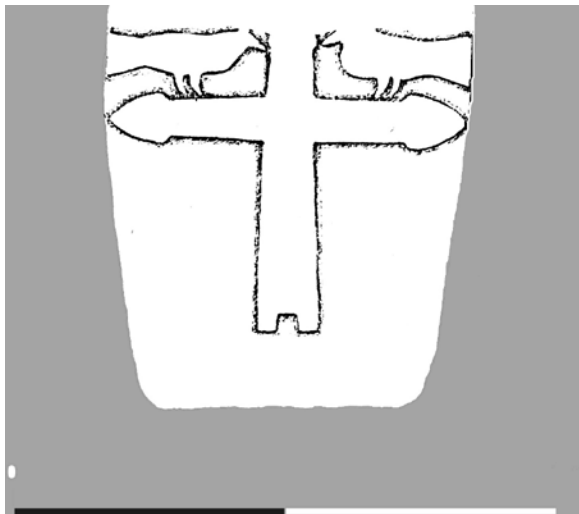
39 Wenzel 1965, T. LXVI, 14.

Sl. 11. Crtež prikaza lova na jelene na stečku-sanduku (kat. br. 4) na Grebinama u Čeveljuši (crtež: G. Novović)

Sl. 12. Motiv križa s parom ptica na čeonjoj strani stečka-sanduka (kat. br. 4) na Grebinama u Čeveljuši (foto: M. Tomasović)

Sl. 13. Crtež motiva križa s parom ptica na čeonjoj strani stečka-sanduka (kat. br. 4) na Grebinama u Čeveljuši (crtež: G. Novović)

crtu križolikoga, gornjeg dijela mača ispod štita.⁴⁰ Primjeri se nalaze i u Hercegovini, s obje strane Neretve. Takvi su prikazi na čeonim stranama sanduka, u Vra-

njevu selu, u zaleđu Neuma te,⁴¹ na podjednakoj udaljenosti od Čeveljuše, kod Ljubuškog,⁴² kao i Popova.⁴³ Sličnost izvedbe ptica je nesumnjiva, što je ponovljeno u tipu štita kao i načinu njegova ukrašavanja.⁴⁴ Nacrt nasuprotno postavljenih ptica podudaran je onom u Čeveljuši, što vrijedi i za već spomenuti primjer niza ptica na sanduku iz Koteza. Kudikamo je osjetljiviji problem pronalaska uzora za sam oblik križa. Uža čeonca stranica razmatranog sanduka kod Ljubuškog Klobuka sadrži križ čiji je završetak vertikalne haste udubljen poput onog u Čeveljuši, ali oblikom je uobičajeni latinski križ bez ikakvih drugih dodirnih točaka s onim sa sanduka u Čeveljuši.⁴⁵ Inačice naglašenih završetaka haste su brojne,⁴⁶ npr. u obliku vrha strijele,⁴⁷ ali i oblika koji prijelazom od trokutnih završetaka ka čistolikom obliku završetaka haste upućuju na stanovitu razvojnu srodnost primjera iz Čeveljuše. Značajno je kako je potonji oblik zastupljen u neposrednom stonskom zaleđu, na sanduku iz Bistrine.⁴⁸ Nužno je naglasiti kako ovaj stećak sadrži i reljefne prikaze dvaju srcolikih štitova, u nacrtu srodnom sanduku br. 10 iz Čeveljuše (sl. 14-15), kakav je u kombinaciji s mačem i u desetak km udaljenijem Slivnu na istoj strani Neretve.⁴⁹ Svakako, pojavnost srcolikog oblika u Čeveljuši ne bi trebalo nužno odmjeravati presudnim utjecajem navedenih primjera, kao i činjenicom dominantne zastupljenosti ovog tipa na srednjovjekovnim nadgrobničkim spomenicima u dijelu Makarskog primorja bliže Neretvi.⁵⁰ Međutim, činjenica je kako svojom reljefnošću postaju dominantan motiv i onda kada nije usamljen, što svakako ukazuje na usmjerenost dijelu kulturnoga kruga istočno od Neretve, osobito ako znamo da srcoliki oblik, sudeći prema objavama, izostaje

41 Benac 1953, T. V, 2.

42 Vego 1954, T. XXVIII, sl. 56; T. XLIII, 8.

43 Bešlagić 1966, sl. 95. Za motiv vidi i: Wenzel 1965, T. LXII, 16; T. LXIII, 1-5; T. LXVII, 1-6, naročito na širem području lijeve strane Neretve.

44 Bešlagić 1966, sl. 85.

45 Vego 1954, T. XXXIX, sl. 78; T. XLIV, 13.

46 Općenito o simbolu križa na stećcima vidi: Wenzel 1965, T. XXIII-XXXIV.

47 Bešlagić 1959, sl. 39.

48 Benac 1953, T. VIII, 2.

49 Benac 1953, T. I, 1.

50 Tomasović 2007, T. XVI, 1-4; T. XVII, 1,4; T. XIX, 1. U Šarić Struzi, nepunih 3 km istočnije od Čeveljuše, nalazi se na položaju Put Vrbice stećak na kojemu je, tek kao jedan od brojnijih motiva, prikazan pravokutni štit. Informaciju zahvaljujem kolegici Sandri Bogdanović, voditeljici istražnih radova na ovome manjem groblju sa stećcima na trasi autoceste.

40 Da se radi o rečenoj zamisli nacrtu ptica na križu, upućuje i izričito determiniranje takvog rješenja kao "ptica i križa", premda se reproducira crtež motiva postavljenog na štitu uz dršku mača s čeonca strane sljemenjaka kod Blagaja južno od Mostara: Zelenika 1996, str. 73-74.

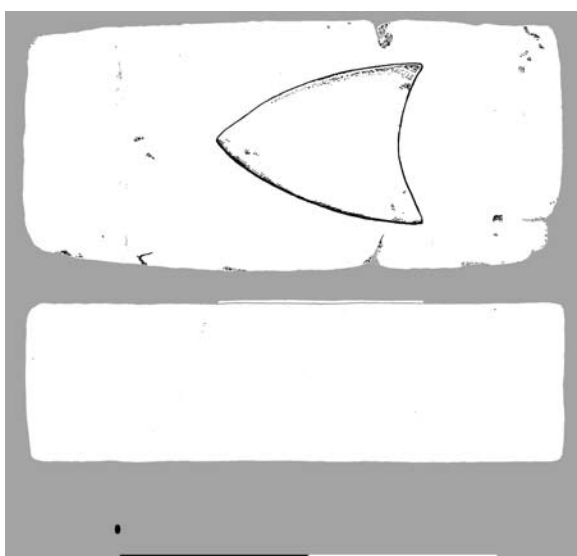
na stećcima Ljubuškog prostora.

Može se zaključiti, na temelju iznesenog, kako stećci na Čeveljuši pripadaju hercegovačkom krugu oblikovanja i likovne razrade srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika. Takva općenita ocjena, premda se razumijeva ponajprije glede geografskog sagledavanja prostora Pline kao sastavnog dijela donjonere-tvanskog teritorija, dobiva puno značenje u pogledu naznačenih stilsko-oblikovnih rješenja pojedinih užih regionalnih sastavnica koje su se dodirivale na ovom obalnom dijelu. Moglo bi se reći kako ljubuško područje najkonkretnije ukazuje na jedan užu radionički krug izrade stećaka u kojem treba sagledati bogato ukrašen sanduk na Grebinama u Čeveljuši. Iako su motivi na njemu općenito rasprostranjeni na tlu Hercegovine s obje strane srednjega i donjeg toka Neretve, pa makar u općim sličnostima i brojnije prezentirani s njezine lijeve strane, ljubuško rješenje u kompoziciji, a naročito stilskoj provedbi prikaza kola i oblikovanja konja, ukazuje posve vjerojatno i na istu majstorsku ruku koja je izradila stećak kod Klobuka i u Čeveljuši, a možda i u nedalekom Drveniku. Kada u objavama već budu sveobuhvatnije prezentirani stećci s groblja u širem pločanskom zaleđu, zapazit će se kako su ove podudarnosti tek jedan dio kulturnih i likovnih poveznica s ljubuškim prostorom. Novija istraživanja već ukazuju na to da ljubuški istokračni križevi sa stećaka objedinjuju isti oblikovni krug s primjerima sa Sladinca u Baćini, Crnoče u Staševici i Ograde u Eracima, odreda u najneposrednijem okruženju Čeveljuše.⁵¹ Ipak, najosebujniji križ predstavljen je na čeonju plohi sanduka u Čeveljuši. Izniman je po svojoj ikonografskoj sveukupnosti, s listolikim krajevima hasti i udubljenju donje haste, te po heraldičkom komponiranju dviju simetrično postavljenih ptica. Stoga bi ga trebalo uzeti kao iznimnu kreaciju klesara koji je vjerojatno bio upoznat sa sličnim pojedinačnim rješenjima, a ovdje stvorio jedinstvenu likovnu sintezu.

Nema razloga da se u drugačijim okvirima ne sagledaju i stećci kod Sv. Ivana na Zavali, premda je likovno-simbolični iskaz tek jednog primjerka, inače učestao i likovno manje zahtjevan, nedostatan za konkretnija razmatranja. Motiv reljefnog polumjeseca i sunca (polulopta; polujabuka) na sanduku kat. br. 5 (sl. 16) izveden je na jednoj ploči kod Širokog Brijega,⁵² kao i na području Drežnice u odvojenom rasporedu.⁵³

Sl. 14. Stećak-sanduk na Grebinama u Čeveljuši s reljefnim srololikim štitom (kat. br. 10) (foto: M. Tomasović)

Sl. 15. Crtež sanduka s motivom reljefnog srololikog štita na gornjoj plohi stećka-sanduka (kat. br. 10) na Grebinama u Čeveljuši (crtež: G. Novović)

Na jednoj križini u Popovu u posve su drugom odnosu s dominantnijim motivima. Kao regionalna komparacija kudikamo je značajnija pojava ovog motiva u najneposrednijem susjedstvu Zavale, jer je sačuvan na primjerku-spoliju u samo nekoliko kilometara zapadnijoj Baćini, kao i inačici u obliku pupoljka.⁵⁴

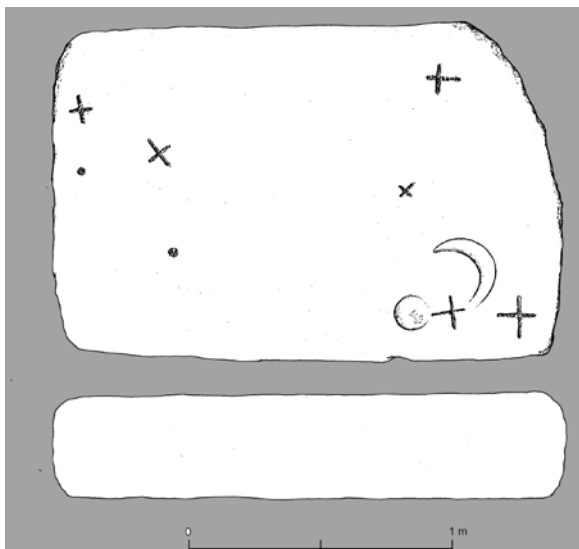
Također, manji uparani križevi na sanduku kat. br. 1 na Grebinama u Čeveljuši (sl. 17) te na kat. br. 5 na Zavali ne omogućuju ništa više od tvrdnje kako predstavljaju ukrasni, odnosno simbolični kršćanski motiv. Označavaju li broj pokopanih ispod stećka ili se radi, što je teže sagledati, o naknadnim intervencija u urezivanju, moglo bi se reći tek nakon istraživanja grobova. Za polukružna udubljenja istog sanduka u

51 Vego 1954, T. XLIV, 2-3; 15; Tomasović 2007, str. 61, T. XX, 3; 2008 a; 2008 b.

52 Benac 1952, T. XXXIII, sl. 34.

53 Palavestra 1982, T. III, 2.

54 Tomasović 2007 a, T. XX, 2; 4; kao i na sanduku na Zakuću kod Makarske: T. VI, 2.

Sl. 16. Crtež stećka – sanduka (kat. br. 5) jugozapadno od crkve Sv. Ivana na Zavali s motivom polumjeseca, sunca i urezanih križeva na gornjoj plohi (crtež: Goran Novović)

178

Sl. 17. Crtež stećka – sanduka (kat. br. 1) na Grebinama u Čeveljuši s urezanim križevima i malim kružnim recipijentima (crtež: Goran Novović)

Čeveljuši te onog kat. br. 4 na Zavali može se ustvrditi da vjerojatno predstavljaju bazenčiče za blagoslovljenu vodu ili recipijente za svijeće.⁵⁵ Svakako, oba elementa, križeve i bazenčiče, moći će se bolje sagledavati tek nakon boljeg uvida u njihovu rasprostrajenost na puno većem prostoru. Ovdje su, za sada, evidentirani na Crnoči u Staševici (uparan križ s reljefnim polumjesecom) i Ogradi u Eracima u istočnoj Plini (polukružni bazenčiči).⁵⁶

NEKE OKVIRNE PRIMJEDBE O POLOŽAJU I DATIRANJU STEĆAKA U ČEVELJUŠI I ZAVALI

Od desetak grobalja sa stećcima na području Pline tek se oni na Zavali vezuju uz prostorni kontekst crkve. Možda bi se isto, premda tek uvjetno, moglo pretpostaviti i u slučaju crkve sv. Marije na Obličevcu u istočnoj Plini, ukoliko se dopusti sagledavanje manje skupine stećaka na položaju Zeleniku, oko 100 m jugoistočnije, kao groblja nastalog u kontekstu pokopališta oko crkve. Naime, nedavno je pregledno iznesena topografija srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u Makarskom primorju s obzirom na njihov prostorni razmještaj; razlika između nadgrobnih ploča i stećaka sugerira problem njihovih etničkih nositelja.⁵⁷ Tako su pojedina naselja imala stećke na većoj ili manjoj udaljenosti od crkvenih grobalja, na kojima je dominiralo pokapanje pod nadgrobnim pločama. Međutim, takva sagledavanja ostala bi u slučaju dvije plinske crkve puka domišljanja, uz to i odveć opterećena kombinatorikom u postavkama. Problem je i u tome što bi se pošlo od inverzne situacije, jer kod crkve sv. Ivana na Zavali izostaju upravo nadgrobnne ploče, dok se na groblju uokolo Sv. Marije na Obličevcu uopće ne zamjećuju ostaci starijih grobnih oznaka, bilo ploča bilo stećaka. Župna crkva sv. Marije spomenuta je prvi puta u izvorima 1730.,⁵⁸ potom i 1733. kada i Sv. Ivan na Zavali.⁵⁹ Današnji izgled obiju crkava, s izmijenjenim oblicima provincijskog baroka u kasnijim pregradnjama, ne upućuje na srednjovjekovne gradnje. Me-

55 Lozo 1990.

56 Tomasović 2008 b. Za manje uparane križeve na stećcima makarskog i vrgorskog područja vidi: Tomasović 2007 a, T. VI, 1; T. XV, 1; T. XVIII, 1; Tomasović, Perkić, Alduk 2008.

57 Tomasović 2007, str. 77-78.

58 Prema nedavno objavljenom izvoru kod: Pavičić 2007, str. 242, bilj. 132.

59 Vrčić 1974, str. 157; Vidović 1998, str. 98, 102; 2004, str. 332-333.

đutim, nju ne treba odbaciti kao mogućnost, uzevši u obzir pastoriziranje ovog kraja, dijela župe Pojezerje, tijekom 15.-16. stoljeća od strane franjevaca, iz Ljubuškog, potom iz Zaostroga.⁶⁰

U pogledu datiranja stećaka u Čeveljuši i na Zavali može se reći kako dosadašnja uopćena kronološka determiniranja, glavninom, u 14. i 15. stoljeće, imaju posrednu potvrdu u nedavnim istraživanjima groblja u istočnoj Plini. Groblje sa stećcima na Ogradi u Eracima određeno je u vrijeme od kraja 14. do kraja 15. st.⁶¹ U tom vremenskom okviru, ali točnije u prva desetljeća 15. st., datirani su grobovi sa stećcima pri vrhu Mišje drage u Šarić Struzi, ponajprije nalazom *mezzanina* Mihovila Stena (1400.-1413.) u grobu ispod najmonumentalnijeg stećka.⁶² U tim okvirima moraju se datirati i stećci na Grebinama u Čeveljuši i kod Sv. Ivana na Zavali u zapadnom dijelu Pline. Istraživanja u Čeveljuši, moguće, predočila bi i stanovite kronološke pomake unutar općeg datiranja stećaka. Primjedbu valja promotriti hipotetično, u pogledu prevladavanja viših tipova stećaka, sanduka, u odnosu na nešto niže oblike u susjednoj Šarić Struzi.

KRATICE

ANALI HISTOR. INSTIT.	Anali Historijskog instituta JAZU (Dubrovnik)
ARKIV POVJ. JUGOSL.	Arkiv za povjestnicu jugoslavensku (Zagreb)
HAD	Hrvatsko arheološko društvo (Zagreb, Split)
HAG	Hrvatski arheološki godišnjak. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske (Zagreb)
HERCEGOVINA.	Hercegovina (Mostar)
IMOT. KRAJINA	Imotska krajina (Imotski)
NS	Naše starine (Sarajevo)
PELJ. ZBORNİK.	Pelješki zbornik (Potomje, Korčula, Dubrovnik.)
SHP	Starohrvatska prosvjeta (Knin, Split, Zagreb.)
TRIBUNIA.	Tribunia (Trebinje)

60 Vidović 2004, str. 331, s navodom o prvom spomenu Pline u izvorima 1571. Prethodno je označena kao naselje, na Waldsemüllerovoj karti iz 1513.: Glibota 2006, str. 25

61 Tomasović 2008 b.

62 Milošević 2008. Anti Miloševiću zahvaljujem na informaciji o nalazu novca, kao i za uvid u njegov tekst, izvještaj s arheološkog istraživanja groblja pri vrhu Mišje drage koje je vodio u Šarić Struzi.

LITERATURA

Benac 1952

A. Benac, *Široki Brijeg*, 1952.

Benac 1953

A. Benac, *Srednjovjekovni stećci od Slivna do Čepikuća*, Anali Histor. instit., II, 1953, 59-85

Bešlagić 1959

Š. Bešlagić, *Stećci na Blidinju*, Zagreb 1959.

Bešlagić 1960

Š. Bešlagić, *Stećci u Gornjem Hrasnu*, NS, VII, 1960, 91-112

Bešlagić 1966

Š. Bešlagić, *Popovo*, Sarajevo 1966.

Bešlagić 1971

Š. Bešlagić, *Stećci - Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971.

Bešlagić 1982

Š. Bešlagić, *Stećci - kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982.

Glibota 2006

M. Glibota, *Povijest Donje Neretve i prvi Mletački katastri*, Zadar 2006.

Jurić 2003

R. Jurić, *Srednjovjekovna nalazišta donjoneretvanskog kraja*, Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Izd. HAD-a, 22, 2003, 333-368

Kadžić-Peko 1863

P. Kadžić-Peko, *Poviest okružja makarskoga u Dalmaciji*, Arhiv povj. jugosl., 7, 1863, 92-128

Kaer 1887

P. Kaer, *Pierres sépulcrales dalmates*, Société d'anthropologie de Lyon, Lyon 1887.

Lozo 1990

M. Lozo, *Blagoslovljena voda i svijeće – o simboličkim kamenicama na stećcima i starim križevima*, Imot. krajina, XXI/446, 1990, 9

Miletić 1982

N. Miletić, *Stećci*, ed. Umjetnost na tlu Jugoslavije, Beograd-Zagreb-Mostar 1982.

Milošević 2008

A. Milošević, *Šarić Struga*, HAG Minist. kult. Rep. Hrvatske, 4/2007, 2008. (u tisku)

Palavestra 1982

V. Palavestra, *Drežnica u Hercegovini*, Hercegovina, 2, 1982, 91-123

Pavičić 2007

V. Pavičić, *Zvirići kod Ljubuškog – rubno selo otomanske imperije i mjene njegova žiteljstva u ratnim srezovima 17. stoljeća*, Hercegovina, 21, 2007, 217-265

Radić 1896

F. Radić, *Razne vesti*, SHP, II/1, 1896, 65-66

Sokol 1980

V. Sokol, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici neretvanskog područja*, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Izd. HAD-a, 5, 1980, 271-277

Sparavalo 1979

Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*, Tribunia, 5, 1979, 53-137

Tomasović 2001

M. Tomasović, *Srednjovjekovna crkva Sv. Nikole i groblje na Zanogi u Borovcima*, Split 2001.

Tomasović 2007

M. Tomasović, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju*, Makarska, 2007.

Tomasović 2008 a

M. Tomasović, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Makarsko-neretvanskog područja*, U: *Stećci*, Katalog izložbe, Zagreb 2008, 120-129

Tomasović 2008 b

M. Tomasović, *Lokalitet Ograde*, Eraci, HAG Minist. kult. Rep. Hrvatske, 4/2007, 2008 (u tisku)

Tomasović, Perkić, Alduk 2008

M. Tomasović, D. Perkić, I. Alduk, *Topografija stećaka u Hrvatskoj*, u: *Stećci* (katalog izložbe), Zagreb 2008, 58-119

Vego 1954

M. Vego, *Ljubuški*, Sarajevo, 1954.

Vidović 1998

M. Vidović, *Sakralni objekti u dolini Neretve*, Matica hrvatska, Metković 1998.

Vidović 2000

M. Vidović, *Don Radovan Jerković – život i djelo*, Matica Hrvatska, Metković 1998.

Vidović 2004

M. Vidović, *Splitsko-makarska nadbiskupija – župe i ustanove*, Crkva u svijetu, Split 2004.

Vrčić 1974

V. Vrčić, *Neretvanske župe*, Metković 1974.

Wenzel 1965

M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965.

Zelenika 1996

A. Zelenika, *Zapisi iz starije prošlosti Mostara i okolice*, Hercegovina, 2 (10), 1996, 61-76

Stećaks at Grebine in Čeveljuša and at the Church of St. John at Zavala in western Plina

Key words: *stećaks in Plina, stećaks on both banks of the Neretva River, standing stone stećaks/chest-shaped stećaks, portrayal of ring-dance, portrayal of the hunt, cross with leaf-like termination of bars, antithetical posture of birds, heart-shaped shield motif, crescent moon and sun motif*

THE UNIQUE MONOLITHIC medieval tombstones, called *stećaks*, at Grebine in coastal Čeveljuša and, 3 km to the north, at the Church of St. John at Zavala in Western Plina, in the immediate hinterland of the port city of Ploče, were incorporated in the scholarly literature rather early. Summary data on them were published in the bulletin *Starohrvatska prosvjeta* in 1896, wherein the decorations on them were not mentioned as in later studies. They were designated standing stone *stećaks*.

Besides the *stećaks* at these cemeteries in Western Plina, the toponym Grebine in Perka also indicates the Middle Ages, even though the stone cross there cannot be dated.

The *stećaks* at Grebine in Čeveljuša were placed in the context of the three tumuli at the pass on a footpath from the coastal settlement to Zavala. A total of 23 *stećaks* were registered, almost exclusively chest-shaped. A half are lower types, while the rest are medium-high and high chests. Such a typological picture corresponds to the situation in the cemeteries of the wider Ploče hinterland and on the right bank of the Neretva River, and in the neighbouring Makarska littoral. With reference to the quality of the *stećaks*, a general assessment which can be made is that they were solidly made, and the number of well-made *stećaks* surpasses those of lesser quality or amorphous appearance.

There are five *stećaks* at the Church of St. John in Zavala, most of them dislocated. These can also be classified as chests, and they display similar craftsmanship.

Two chests at Grebine in Čeveljuša are decorated. One chest is richly decorated with symbolic and figural/compositional portrayals of a ring-dance of female and male figures, a hunting scene and a cross on the frontal side. The *stećak* has twisted rope design as trimming. The most numerous common features with the ring-dance motif can be found on the *stećaks* of Popovo polje in Herzegovina. The dancers' hands are at shoulder level, the men are depicted in more expressive movements, and they wear pointed hats

on their heads. The women are depicted without feet *en face*, in stylized one-piece dresses with a diagonal lower hem. The figures are also linked by their reduction, a specific feature of the *stećaks* from the left bank of the Neretva River. However, the fullest analogy to the portrayals on the chests in Čeveljuša are from the Ljubuški area, from Borje in Klobuk. They are akin in several aspects which cannot be found elsewhere. The male figures are somewhat larger, while the women "hang" in space. The details of the hem on the clothing of the men is also identical. The contours of the horse also stand in contrast to the examples from Popovo, and in Čeveljuša, in the sharper breaks, similar also in the placement of the legs. It is also not difficult to recognize the fullness of the analogy between the portrayals of battle on the *stećak* in Klobuk and the one at Kostanić grob in Drvenik, in the upper Makarska littoral. There is also a similarity in the type of high and narrow chest, the stylistic expression of the figures and the twisted rope trimming. This is also apparent in the portrayal of the deer hunt on the opposite side of the chest in Čeveljuša.

The cross on the frontal side has greater importance to the determination of the cultural sphere of the portrayals on the chest in Čeveljuša. Its rendering, with leaf-shaped ends on the horizontal arm and rectangular depression on the lower portion in the form of a "tower", as well as the symmetrical placement of two birds on the horizontal arm, is a unique solution for this iconographic motif. The motif is not unknown on the *stećaks* of the eastern bank of the Neretva River, although it is rare and rendered in crosses with a different appearance. The identical idea for placement of the birds is elsewhere rendered in the outline of a cross-shaped upper portion of a sword below a shield. Examples can be found in Herzegovina as well, on both banks of the Neretva River. The cross at Grebine in Čeveljuša is an exceptional creation rendered by a mason familiar with similar individual solutions, such that he created a unique synthesis here. The heart-shaped shield on the upper surface of the other chest became dominant due to its relief charac-

ter. It is oriented toward the cultural circle east of the Neretva River.

The *stećaks* at Čeveljuša generally belong to the Herzegovinian circle of artistic rendering of medieval grave monuments. The Ljubuški area is the most solid indicator of a narrower workshop circle for their production.

The motif of the relief crescent moon and sun on the chest at Zavala is generally widespread, also known in Baćina, farther west. This also applies to the smaller paired crosses on the two chests, in Čeveljuša and Zavala. They are a Christian motif symbolically, designating the number of those buried beneath the *stećaks*. The semi-circular depressions on the surfaces of the same chest in Čeveljuša and the other in Za-

vala are small basins for holy water or recipients for candles.

With reference to the dating of the *stećaks* in Čeveljuša and Zavala, it can be said that the previous determination of the fourteenth and fifteenth centuries have been confirmed in research in the cemeteries of Eastern Plina. A cemetery with *stećaks* in Ograda in Eraci has been dated from the end of the fourteenth to the end of the fifteenth century. The graves with *stećaks* atop Mišja Draga in Šarić Struga were dated with greater certainty to the first decades of the fifteenth century. For now, the *stećaks* at Grebine in Čeveljuša and at St. John's in Zavala in the western part of Plina must be dated within this framework as well.

